

Colet van der Ven

Het kwaad

Visies en verhalen

Voorafgegaan door een essay van Willem Jan Otten

UITGEEVERIJ DE GEUS

Aandriften volgen hun eigen wetten. Wij kunnen onze vrijheid niet verkeerd gebruiken omdat we geen vrijheid hebben.

ANDRIES VAN DANTZIG,
psychiater/psychoanalyticus

Je kunt geen enkel kwaad, noch buiten, noch in de mens als absoluut benoemen. Er zijn mensen die dat wel geloven maar ik acht ook dat een persoonlijke, dus relatieve mening. Zoveel hoofden, zoveel zinnen. Wat kwaad genoemd wordt is situatie, een kwestie van de heersende opinie. In mijn opvatting is kwaad datgene waarvan mijn vijand zegt dat hij er door mijn gedrag toe gedwongen is. En andersom: datgene waarvan ik zeg dat ik er door mijn vijand toe gedwongen ben. Wij moesten Dresden bombarderen omdat Duitsland onze steden bombardeerde. Duitsland moest onze steden bombarderen om zich op die manier te verdedigen tegen de gevolgen van het Verdrag van Versailles. Iedereen rechvaardigt zijn eigen handelen door te wijzen op de schuld van de ander. Het is nooit ageren, altijd reageren.

Een citaat uit het verhaal van Borislav Herak (22), lid van het Servische vrijwilligersleger: 'Ik ben in het vrouwenkamp Sonja geweest, waar moslimvrouwen werden vastgehouden. Een vriend van mij heeft er een meegenomen. Ze heette Amula. Met vier man, waaronder ik, hebben we haar verkracht. Twee hielden haar handen vast en de derde haar benen en toen we bezig waren huilde ze als een kleine kat. We hebben haar meegenomen uit het kamp. We werden gestuurd om zoiets te doen.' Een ander citaat. Van een van de Rode Khmer-beulen: 'Ik weet niets van martelen, ik kon niet anders.'

Het is een vergissing om te denken dat deze mannen het kwaad gekozen hebben. Blijkbaar, zoals de laatste persoon ook zegt, konden zij niet anders.

Vrije wil is een illusie?

Ik denk dat het een primitieve manier is om naar verschijnselen te kijken. Wat gebeurt, gebeurt noodzakelijkerwijs. Het is toch te gek voor woorden dat we die grondgedachte van wetenschap loslaten als we kijken naar mensen. De vrije wil is een magisch verklaringsprincipe. Een belangrijke reden om toch dat principe te hanteren is om iemand de schuld te kunnen geven. Je spreekt een moreel oordeel uit waardoor je gerechtigd bent maatregelen te nemen. Toen mijn zoonje zo'n jaar of drie was pikte hij regelmatig koekjes uit de koektrommel. Ik zei hem dat ik dat niet wilde. Het gebeurde opnieuw. Toen ik hem daarvoor op zijn kop gaf riep hij: 'Maar ik kan het niet laten.' Ik heb de kast op slot gedaan. Aandriften volgen hun eigen wetten. Wij kunnen onze vrijheid niet verkeerd gebruiken omdat we geen vrijheid hebben. Wij hebben hoogstens de mogelijkheid om ons waardesysteem op verschillende manieren te realiseren. Ik kan, in het voorbeeld van mijn zoonje, de kast op slot doen of de koekjes wegzetten maar ik heb niet de vrijheid om te besluiten dat ik het leuk vind dat hij koekjes jat, want zo zit mijn waardesysteem niet in elkaar.

Maar ik kan toch de aandrif hebben iemand te slaan en de keuze maken dat niet te doen?

Dat is een door belangen gemotiveerde keuze. Je hebt zin om die ander een klap te geven maar het is toevallig je baas en je hebt ook zin om je baan te houden, dus doe je wat op dat moment het belangrijkste is.

Uw keuze voor de illegaliteit was geen vrije keuze?

Ik heb de waarden waaruit die keuze voortvloeiende niet kunnen kiezen. Het gevoel dat je er wat aan hoorde te doen, die verplichting tegenover het fatsoen is mij van jongs af aan meegegeven. Sartre heeft gezegd: 'Wie je bent blijkt uit wat

je doet.' Je keuzes blijken de uiting, de verwezenlijking van wie je daarvoor was. Als je anders had gekozen was je iemand anders geweest.

Ik begreep juist dat Sartre uitgaat van de absolute vrijheid van de mens en daarmee ook diens verantwoordelijkheid.

Absurd. Wat is nou absolute vrijheid? Kan ik nu besluiten om u te vermoorden? Nee dat kan ik niet. De begrippen vrijheid en vrije wil vertroebelen de discussie. Ik althans heb daar niks aan. Had de heilige ook een moordenaar kunnen worden? Had Franciscus ook dieren af kunnen slachten in plaats van met ze te praten? Ik denk dat hij dat niet over zijn hart had kunnen verkrijgen, anders was hij Franciscus niet geweest. Kiezen zegt me niks. Wanneer je Serviër bent heb je meer kans om de Bosniërs te gaan haten dan wanneer je Amsterdammer bent.

Geen vrije wil betekent geen verantwoordelijkheid, geen schuld?
Schuld in de zin van: je hebt dit gedaan maar je had ook iets anders kunnen doen, vind ik erg makkelijk. Het is bekend dat mensen die zelf aan geweld zijn blootgesteld vaker tot gewelddadigheden komen. Dat hebben ze niet gekozen. Dat is het waardenstelsel dat in hen is aangebracht. We zijn geen tabula rasa, geen wit vlak. Dat betekent niet dat je elk gedrag moet billijken. Alles begrijpen hoeft niet te betekenen alles vergeven. Alleen, dan zeg je: 'Ik pik het niet, want het past mij niet.' Het is niet reëel om te beweren dat een ander het kwaad heeft gekozen en daarom gestraft moet worden. Een mens doet zelden of nooit het kwade om het kwade. Hij heeft in zijn ogen altijd het recht. Denk aan de beroemde uitspraak van Himmler tijdens een toespraak in Auschwitz: 'Dit allemaal gedaan te hebben en toch een fatsoenlijk mens te zijn gebleven, dat is onze verdienste.' Je moet ervan uitgaan dat iedereen zijn eigen handelen als rechvaardig beleeft. Als hij

daagene doet waarvan hij weet dat anderen het als kwaad benoemen, dan heeft hij zijn eigen geldige reden om dat te doen.

Maar er bestaat toch ook zoiets als berouw?

De klap die je onder invloed van emotie geeft kun je later berouwen maar op dat moment was het de enige reactie die je in huis had. Soms dien je het ene belang en wordt daarmee het andere belang geschaad en berouw dient om de geschonden relatie te herstellen; hoort bij de onderhandelingsstrategie. Het verklaart ook waarom mishandelde kinderen zich vaak schuldig voelen. Het is de enige mogelijkheid die uitzicht biedt op het herstel van de relatie met de ouder. Berouw is een andere evaluatie vanuit een andere oriëntatie over dezelfde daad.

Het feit dat u een falsoenlijk mens bent is niet uw eigen verdienste?

Nee, ik ben door falsoenlijke mensen opgevoed. Mijn zoonje kwam eens thuis met de mededeling: de vader van Pietje zegt: 'Pak ze voordat ze jou kunnen pakken want anders maken ze je kapot.' Ik vroeg wat Pietjes vader van zijn vak deed. Aanemer. In die wereld heb je gelijk. Moet je dat doen. In mijn wereld niet, dan lig je eruit.

Toch zijn er mensen die een ander gedrag vertonen dan hen in hun milieu is aangeleerd.

Niet iedereen is in gelijke mate dresseerbaar.

In uw Auschwitz-lezing van een paar jaar geleden zei u: 'Mensen zijn dieren voordat ze mensen zijn.'

Ik denk dat je mensen het beste begrijpt wanneer je ervan uitgaat dat ze in wezen een animale natuur hebben. Die animale natuur wordt gereguleerd door allerlei verlangens,

zoals het verlangen om bij een groep te horen en die regulaties noemen wij fatsoen. Freud heeft gezegd dat de mens onderdeel is van de natuur en je kunt de mens begrijpen door de natuur te begrijpen. Een voorbeeld. Ik heb honger. Een animale aandrift, maar ik zal de keuze om die aandrift te bevredigen ervaren als een vrije keuze. Ik voel me niet gedwongen om te eten, maar ik heb zin om te eten. Dat ik gedwongen ben om zin te hebben is iets dat ik van buitenaf kan bedenken maar van binnen uit niet als zodanig beleef. Toch is het zo. Bij natuur horen begrijpen als structuur en oorzaken maar niet vrijheid. Het invoeren van die categorie sluit werkelijk begrijpen uit. Dat betekent overigens niet dat je misdadigers vrijpleit om misdaden te begaan.

Zegt u: 'Je moet de daad veroordelen maar niet de mens'?

Ik heb ooit een bespreking geschreven over een film over een seriemoordenaar. De film maakt begrijpelijk wat de man tot dergelijk gedrag dreef. Reduceerde hem niet tot een monster maar maakte zijn daden inzichtelijk. Liet hem zien als een mens met menselijke aandriften. Alleen wel aandriften die ons onwettig zijn. In een democratie is het noodzakelijk om grenzen te stellen en maatregelen te nemen wanneer die grenzen overschreden worden maar veroordelen moet je niemand. Op het moment dat je veroordeelt geef je het begrijpen op. Xerxes geselde de zee omdat die stormde. Tegenwoordig bestuderen we een stormende zee, gaan we op zoek naar de oorzaken.

Ook omdat we weten dat het geen zin heeft de zee te gescelen, want die is niet vrij, maar het straffen van een mens zou misschien een ander gedrag kunnen bewerkstelligen.

Straffen is dresseren en dressuur heeft niets te maken met werkelijke drijfveren van mensen.

Ook tbs is dressuur?

Een vorm van gedragstherapie, ja.

En wat is geweten?

Een door dressuur en reflectie opgebouwde innerlijke houding die het gedrag reguleert. En als mensen geen geweten hebben opgebouwd dan zijn ze of anders behandeld, of niet goed dresseerbaar ter wereld gekomen.

Zijn we dan alleen maar onderworpen aan aandrift en context?

We zijn er niet aan onderworpen, we vallen ermee samen.

Voorbij context bestaat niets dat in diepste grond door iedereen wordt ervaren als kwaad? Waar iedereen ook op aangesproken kan en mag worden?

Hitler was ervan overtuigd dat de joden ongedierte waren, en dus hun uitroeiing noodzakelijk. Daar was hij niet op aan te spreken. Wel opvallend is dat mensen, wanneer zij hun medemenssen behandelen zoals Hitler de joden behandelde, de ander reduceren tot een lager soort. Blijkbaar hebben mensen ergens een fundamenteel gevoel van mensenrechten. Dat wil zeggen: van de rechten van de mensen tegen wie ze 'wij' zeggen. Degenen van wie ze de rechten schenden, reduceren ze tot onmenssen.

U bent therapeut. Therapie gaat toch uit van het idee dat mensen veranderbaar zijn?

Nee, wat ik doe is mensen helpen op te houden zichzelf te veranderen. Ze terugvoeren naar oorspronkelijker verlangens.

Valt er nog iets op te voeden?

Het probleem van onze geseculariseerde democratie is dat er, in tegenstelling tot de christelijke maatschappij, geen expliciet waardepartoon is dat kinderen door de gemeenschap wordt

bijgebracht. Aangezien iedereen mag vinden wat hij wil, dreigt de collectieve overdracht van waarden weg te vallen. Ik zou willen dat de politieke partijen de grootste gemeene deler van hun opvattingen expliciteerden en deze een plaats gaven in het leerprogramma van de basisschool. Ik deel de opvatting van Hirsch Ballin dat mensen weer naar een gezamenlijk waardebesef toe moeten groeien. Het is mijns inziens van belang dat er een maatschappelijke discussie komt over de waarden waarover wij het als gemeenschap eens zijn. We zouden ons meer moeite moeten geven om kinderen van jongs af aan op te voeden in burgerzin. Als je kinderen jarenlang catechisatie laat volgen om goede katholieken van ze te maken, dan kun je ze toch ook jarenlang 'catechisatie' geven om goede democraten van ze te maken? Door les te geven in de leer en door op gevoel te werken. Het leren van empathie is belangrijker dan het leren van de zijrivieren van de Rijn.

Maar op een school heb je te maken met kinderen uit verschillende contexten, met andere normen en waarden. Het zoonje van de psychoanalyticus zit in één bank met het zoonje van de aan- nemer. Hoe breng je die dan onder één noemer?

Dat weet ik niet maar het wil niet zeggen dat je pas het probleem mag stellen wanneer je de oplossing hebt. Als het bestaat is het ons aller zorg. We zullen alleen wel bij kinderen moeten beginnen, want ik ben bang dat je bij volwassenen geen poort aan de grond krijgt.

Uw verhaal stemt behoorlijk treurig.

Het is de werkelijkheid. Het zou onverstandig zijn om je door de werkelijkheid treuring te laten stemmen, want je zult het ermee moeten doen. Maar bovendien, ik vind het zelf een hoopgevend verhaal. Door een wetenschappelijke houding hebben we de natuur vertregand leren beheersen. Met een

dergelijke houding maken we ook meer kans op beheersing van de menselijke samenleving dan met vrije wil en morele veroordeling.